

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

136. szám

CSERVENKA FERENC – PORVAI GERGELY

A Vörös Rébék értelmezési rétegei

... első olvasatra nem több mint boszorkánytörténet és az általános értelmezések szerint is egyszerű cselekményű, semmitmondó betyárhistoria. De feltételezhetjük-e, hogy az emberi lelket, lelki folyamatokat oly jól ismerő költő, a Walesi bárdok, a Toldi szerzője meglegedett volna egy népieskedő formagyakorlattal? A ballada első két sora népmondai töredék, tudjuk meg a szerző saját jegyzeteiből. És mi a népmonda, ha nem merő elavult babonáság? Mit takar a népi hitvilág kifejezés?

”

A *Vörös Rébék* Arany János ritkán elemzett és talán leginkább félreértett műve. Elhanyagoltságának oka talán abban keresendő, hogy első olvasatra nem több mint boszorkánytörténet és az általános értelmezések szerint is egyszerű cselekményű, semmitmondó betyárhistoria. De feltételezhetjük-e, hogy az emberi lelket, lelki folyamatokat oly jól ismerő költő, a *Walesi bárdok*, a *Toldi* szerzője meglegedett volna egy népieskedő formagyakorlattal? A ballada első két sora népmondai töredék, tudjuk meg a szerző saját jegyzeteiből. És mi a népmonda, ha nem merő elavult babonáság? Mit takar a népi hitvilág kifejezés?

„*Boszorkányok márpedig nincsenek.*” Nem tudhatjuk pontosan, hogy Könyves Kálmán Árpád-házi királyunk milyen megfontolásból tette szállóigévé vált kijelentését, egyet azonban bizonyosan tudunk: a magyar népi hitvilág utána sem számolt le a felső és az alsó világ küldötteinek létezésével. Ami a „népi hitvilágot” illeti, gyökerei sokkal mélyebbre nyúlnak, mint képzelnénk. Azokba a korokba, amikor Isten léte vagy nemléte nem hitviták szemben álló felei között és okosan okoskodó filozófusok elméjében dőlt, illetve nem dőlt el, hanem létezését korunk számára érthetetlen módon tényként élték meg, nem pedig lehetőségként. Mindez az emberi élet különböző megnyilvánulásainak minden területén érvényre jutott, ezt nevezzük *tradicionális kultúrának* vagy *szerves műveltségnek*.

„*A magyar parasztság világmagyarázó hagyományai rendkívül sokrétűek. Részei voltak ennek saját mindennapi tapasztalataik, a természettudományos világnépek iskolából, nyomtatott forrásokból, nemesi-egyházi, majd városi-polgári kultúrából, a »tudós mágiából« vagy a hivatásos orvoslásból tudásuk-*

ba került elemei, és nem utolsó sorban hagyományos nézeteik a világról. E hagyományok szintén összetettek: »Általános emberi világmagyarázó nézetekből«, »ősvallási« elemek maradványaiból, és mindenféle, a magyar néppel kapcsolatba került nép, vallás, eszmeáramlat hozadékaiból állnak.» (Magyar Néprajz VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 527. old.)

Ahhoz, hogy a népmondáról beszélhessünk, meg kell vizsgálnunk azt a bővizű forrást, melynek egyik ágát jelenti csupán – a néphagyományt. Mi a néphagyomány és miért kell beszélnünk róla? Számos félreértés él azzal kapcsolatban, mit takar a kifejezés. Napjainkban magához a szóhoz is előítéletek, politikai áthallások kapcsolódnak, az úgynevezett hagyományőrök is sokszor zavarba jönnek, ha számot kell adniuk: mit és miért őriznek egészen pontosan. Nem célunk definícióval szolgálni, de fontosnak tartjuk leírni, mi mit értünk rajta, mert Arany János kétségtelenül sokat merít belőle, ily módon értelmezésünknek is részét képezi.

A néphagyomány sokak szerint eltávolodott jelen világunktól, haszontalan kövület. Maga a szó segít nekünk az eligazodásban. Valamely közösség (a nép) által az utódok számára örökül hagyott tudás¹. Ez a tudás mindig a gyakorlatban felhasználható iránymutatással szolgál az egyén vagy a közösség számára. Csak az a viselkedési forma marad fenn a generációk szigorú rostáján, amely az életet élhetőbbé teszi.

Gondoljuk meg, ez a rosta – életekben és sorsokban mért kísérletek eredménye, nemzedékek felhalmozott tudása – milyen hatékonyan szűri ki a hasznosat, és a platóni értelemben vett értékeset, tehát a szépet, a jót, az igazat. Vannak, akik ezért a néphagyományt örök érvényűnek, ősiségéből adódóan megkérdőjelezhetetlenül igaznak tartják. A néphagyomány azonban nem ősi: kortalan. Folyamatosan változik, egyként épülnek bele új elemek, bővíti minden nemzedék, és koptnak ki belőle azok, amelyek már nem bizonyulnak használhatónak. Ha nem így lenne, még mindig barlangunkban kuporogva rettegnénk az éjszakától, bízva pattintott kőszekőzeink és a tűz óvó szellemének erejében. Ami megváltozott életkörülményeink között hasznos lehet, utódaink számára továbbadjuk, ami nem, az feledésbe merül.

Akad azonban egy kivétel: a hiedelmek egy területe. A közösségben hosszú ideje rögzült szokások nehezen változnak², ezáltal a néphagyomány egyfajta időbeli tehetetlenséggel rendelkezik, a változásokat gyakran csak bizonyos késedelemmel képes követni. Tovább élhetnek olyan maradványok, töredékek, melyek önálló alappal már nem rendelkeznek, így az irracionalitás mezsgyéjére kerülnek. Ezek eredeti funkciójuktól függetlenül gyakran misztikus, már-már vallási színezetet kapnak, hiedelemmé, babonává válnak. Ezek rendkívül komplex és nehezen meghatározható jelenségek, e tanulmánynak ismét nem lehet célja bennük elmélyülni. Ezzel a jelenséggel párhuzamba vonható az a folyamat, melynek során valamely vallás szellemi alapját képező tanításból dogma lesz. Másrésztől ez talán azt is megmagyarázza, hogyan maradhatnak fenn egy szokásait főként szájhagyomány útján őrző, többé-kevésbé zárt, mélyen vallásos közösségben akár a kereszténységet megelőző szokások vagy

¹ A régebbi korok embere számára a tudás egyetemes, megbonthatatlan egységet alkotott, valójában ennek alkalmazott aspektusai hagyományozódnak. Ezeket helyesen ismeretnek nevezzük.

² Hajnal Albert – Hoppál Mihály: A hiedelem természetéről. In: Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. Szerk.: Frank Tibor és Hoppál Mihály Tömegkommunikációs Kutatóközpont Bp. 1980. 66–71.

azok elemei³. Jellemző viselkedésforma, hogy valaki vasárnap templomba jár, hétköznap vajákos asszonyhoz.

Ugyanakkor a dogma nem egyenlő a vallással, mint ahogy a babona sem egyenlő a néphagyománnyal. A néphagyomány mindig érvényes, gyakorlatban használható útmutatással szolgál, legyen szó gyereknevelésről, párválasztásról, az állatok gondozásáról vagy akár elvontabb fogalmakról, mint az erkölcs, az értékrend vagy a világszemlélet. Rendkívül erős morális irányítóként szolgál mind az individuum, mind a közösség számára. A népművészetben előforduló képek ezért gyakran jelenítenek meg lélektani, pszichológiai kérdéseket, problémákat, a népi közösség tagjai számára kizárólagos módon felfogható, mégis egyetemes nyelven. A népmese, népmonda ezekből az egyetemes képekből, szimbólumokból építkezik az érthetőség igényével. Egyik legfontosabb célja: a tanítás. Arany értő szemmel vizsgálta ezeket a műfajokat, miként azt levelezése bizonyítja.

Visszatérve e tudás és világlátás néphagyományban létező és félig-meddig megértett töredékeihez, elmondhatjuk, hogy ez a hagyomány annak számára, aki ebből emelkedett ki és az első szavakkal együtt itta magába, élő. Tehát valós a szó szoros értelmében. Ha elszármazik közegéből, akkor is hordozza, és ha történetesen alkotó ember, nagy valószínűséggel kifejezésre is jut műveiben. Ebből a szempontból pedig kevésbé fontos az úgynevezett „művészi szándék”. A mű, megszületése után külön entitás – önálló tulajdonságokkal rendelkező, függetlenül létező –, az alkotó nincs minden vetületének feltétlenül tudatában. Lefejtve a *Vörös Rébék*ről a hiedelem rétegét, rájövünk, hogy a költő mély emberi kérdéseket vizsgál, a vizsgálat tárgya a bűn, a kísértés.

Felmerülhet azonban a kérdés, hogy bár a téma – a bűn, az ember bűnhöz való viszonya – örök érvényű, a köré szőtt, látszólag babonás utalásoktól hemzsegő történet vajon Arany János korában nem számított-e már túlzottan atavisztikusnak, idejét múltnak? Hadd ismer-tessük egy korabeli eset leírását. Arany János Nagyszalontán született 1817-ben. A szóban forgó esemény szintén ott játszódott le, mindössze kilenc évvel korábban. 1808-at írunk, és a Bihar megyei Nagyszalontán különös esemény vonja magára a figyelmet. Egy boszorkányper. Illetve mégsem az. Furcsa is lenne „igazi boszorkányperről” beszélni negyven évvel a magyar forradalom és szabadságharc előtt, és hosszú századokkal Könyves Kálmán után. Mégis, a történet különös jelentéssel bír. Ami tény, és mellőz mindennemű belevetítést, az a következő: Veres Rebekát, a kétgyermekes, 52 esztendő, gyenge testfelépítésű asszonyt, aki ez időben férjétől, Székely Jánostól már külön élt, 1808 júliusában két helybéli férfi, név szerint Füsüs Nagy János és Nemes Gali István foglyul ejtették, majd különös kegyetlenséggel megkínózták. Tettüket a későbbiekben a törvényszéki eljárás folyamán azzal indokolták, hogy Veres Rebe-ka Gali István nejét boszorkányos rontással verte meg, és így akarták őt a rontás semlegesítésére kényszeríteni. A per négy évig húzódott, végül 1812 januárjában Veres Rebeka számá-ra kedvezően végződött. A vádlottakat fegyházban letöltendő büntetésre, Füsüs Nagy János esetében száz botütésre ítélték, valamint Veres Rebeka orvosi költségeinek megtérítésére is kötelezték⁴. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban az egész ügymenet írásos anyaga fellelhető,

³ Magyar Néprajz VII. – Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk.: Dömötör Tekla Szerk.: Hoppál Mihály. Akadémiai Kiadó. Bp. 1990. 331–332., 501–502., 514–517., 524–526.

⁴ Béres András: Arany János „Vörös Rébék”-je és nagyszalontai Veres Rebeka boszorkánysága In: Irodalomtörténeti Közlemények. 1971/6. 731–735.

ezért nem szánunk több időt a per fejtegetésére, de megjegyezzük, hogy a per sokkal összetettebb és tragikusabb annál, mint amennyit ez a rövid kivonat visszaadni képes.

Ez az esemény és a köré szőtt legendák képezik a termőtalajt, melyből a ballada szárba szökken. Arany Jánosnak már gyermekkorában – legfogékonyabb időszakában – hallania kellett a perről. A mű 1877-es keltezésű, tehát a költő pályájának kései korszakában keletkezett. Ekkor már tudatosan vállalt „balladaköltő”, a „nemzet költője” – a Petőfi halála utáni úr a költészet terén külső és belső nyomásként nehezedett rá –, számára nem feltétlenül kelleme, de fontos funkció betöltője. Saját bevallása szerint a ballada műfajában találta meg azt a formát és hangnemet⁵, amellyel azonosulni tudott új minőségében.

A ballada Greguss Ágost sokat hivatkozott meghatározása szerint „tragédia dalban elbeszélve”⁶. Párhuzamba vonható az antik sorstragédiákkal, társadalmi kérdésfelvetései azonban közelebb állnak korunkhoz, ezért számunkra könnyebben érthető, átélhető, formája azokénál egyszerűbb. Az egyén szemszögén keresztül ábrázolja a konfliktust, mindig kiélezett, sorsfordító lelki helyzeteket mutat be, a cselekmény erősen sűrített, nagy részét elfedi a balladai homály.

„Természete a balladának (s annál inkább, minél népiesb), hogy nem a tényeket, hanem a tények hatását az érzelm-világra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragikumát fejezi ki, mennél erősebben. Magokból a tényekből s járulékaikból, mint idő, hely, környezet, csupán annyit vesz föl, amennyi mulhatatlanul szükséges, csupán annyit a testből, mennyi a lélek feltüntetésére okvetlen megkívántatik.” (Arany János Összes Művei, XI. k. 203.)

Ez aktív befogadói magatartásra készítet, a rejtélynek, a történet el nem mondott részének önálló megfejtésére indít. Az önálló értelmezés az így kikényszerített szellemi munka és a megfejtés által okozott sikerélmény révén mélyebb hatást, erősebb és személyesebb érzelmi érintettséget eredményez, ezáltal könnyebben célba ér az üzenet.

*

A megszokott értelmezés szerint a mű története a következőképpen foglalható össze: Vörös Rébék, a boszorkány, fekete mágia segítségével akarata ellenére szerelmi kötést hoz létre két fiatal között. Az esküvő után ismét latba veti rontó befolyását, házasságtörésre csábítja a fiatalasszonyt. Mikor a botrány napvilágra kerül, a megcsalt férj megöli Rébékét, de a boszorkány állati alakban tovább kísérti őt, bosszút áll rajta, gyilkosságba kergeti, majd akasztófára juttatja. Valóban egyszerű történet, betyárhistóriába oltott rémmese.

Próbáljuk most hiedelmektől mentesen, a néphagyomány fent kifejtett jellemzői alapján lélektani, emberibb nézőpontból szemlélni a történetet. Rájövünk, hogy felfedezhető egy mélyebb olvasat, egy elfedett szöveg. Talán a ballada többszöri elolvasása után is meglepetést kelt a tény, de a „boszorkány”⁷ kifejezés egyetlen egyszer sem szerepel a műben. Nincs is

⁵ Petőfihez, 1847. augusztus 25.

⁶ Greguss Ágost: A balladáról, és egyéb tanulmányok. Bp.: Franklin 1866. 189.

⁷ A boszorkányság megítélése tájanként, koronként és társadalmi, műveltségi rétegenként is változó volt, a tényleges hittől az ostobaságnak bélyegzésig terjedt, bizonyos tulajdonságai viszont akár a versben található utalások előképének is tűnhetnek. Az egész európai kultúrkörben ismert, hogy bizonyos emberek rendelkeznek egyfajta hasonmással, gyakori szóhasználattal „árnyékkal”, mely tulajdonosától elszakadhat – feladatokat teljesíthet, mások előtt látomásként megjelenhet, rontást idézhet elő, más emberek vagy állatok alakját magára öltheti –, halála után pedig szellemként élhet tovább, s ezek a jellemzően ártó lelkek időnként csapatostul visszajárnak az élők közé, számukra

rá szükség. Sem boszorkányokra, sem mágiára nincs szükség, hogy a történet kerek egészség álljon össze, lélektani folyamatokat leíró képek sorává, melyek egy szörnyű, ámde korántsem természetfeletti tragédiát festenek elénk.

A ballada keretes szerkezetű, s az író mindjárt az elején felvillantja a vezérszimbólumok legtöbbszörjét. Nézzünk most ezek mögé!

*„Vörös Rébék általment a
Keskeny pallón s elrepült –”
Tolláskodni, már mint varju,
Egy jegenyefára űlt.
Akinek azt mondja: kár!
Nagy baj éri és nagy kár:
Hess, madár!*

Vörös Rébék általment a keskeny pallón. Vajon mit jelenthet ez? A válasz egyszerűségében megdöbbentő: Vörös Rébék meghalt. Átment a pallón, a két világot elválasztó határon. A néphagyományban a falu határa, a vízpart, az útkereszteződés és mint majd látni fogjuk, a küszöb is mindig szimbolikus határ⁸. A megszokottat, a biztonságosat választja el az ismeretlentől. A palló ugyanabban az értelemben szerepel, a vers egyik központi motívuma, mindig két világ közötti átkelő, ám mindig egyirányú, keskeny, visszafordulásra nincs lehetőség. A később megjelenő halálos, sodró ár és a rajta átvezető keskeny palló ugyanakkor megfeleltethető a végzetnek, illetve emberi (vízszintes) síknak, és az arra merőleges szellemi átkelőnek. Ebben az értelemben a ballada két, egymásra vetülő sík egyidejű történéseit foglalja magába. A Vörös Rébék azonban, mint a balladák általában, a lelki folyamatokra koncentrálnak. A palló ebben az esetben az életből a halálba vezet. A madár ősidők óta lélek-

észlelhetően. Az ilyen árnyékot ért sebek általában analógiás módon magán a tulajdonoson is megjelennek. A boszorkányok által űzött praktikák szintén gyakran az analógiás mágia körébe tartoznak, például a sárgaság gyógyírja sárga virágból készül, ha valakinek főzik a bocskorát, az többé már nem képes a helyváltoztatásra, nem hagyhatja el a szerelmi mágia által kijelölt személyt. Az ilyen analógiás gyógymódok, bűvöletek jó része ugyanakkor a néphit, a paraszti természetfelfogás természetes része volt, majdnem mindenki űzte őket, nem szükségszerűen tartoztak a mágia körébe, gyakorlásuk senkit nem tett boszorkánnyá. Ezek az eljárások inkább pszichológiai szinten hatottak. Ha volt a faluban egy „rontáslevevő” vagy „látó” ember, az nagy áldásnak számított a közösség számára, ma talán pszichológusnak neveznék az illetet. Az is igaz azonban, hogy ha valakit boszorkánynak tekintettek, ártó szándékot tulajdonítottak neki, az nem nélkülözött feltétlenül minden alapot. Aki ismerte a füveket, az gyógyítani, de mérgeket keverni is könnyedén tudott. A mindenkori hatalom ezzel nagyon is tisztában volt, és ha nem is hitt a boszorkányok létezésében, az időről időre előtérbe kerülő boszorkánypercek remek bűnbakképző, társadalmi feszültséget levezető eszköznek bizonyultak.

L.:

Dömötör Tekla: Hiedelem, monda és rítus a mai magyar faluban. In: Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. Szerk.: Frank Tibor és Hoppál Mihály Tömegkommunikációs Kutatóközpont Bp. 1980 290–299.

Magyar Néprajz VII. – Népszokás, néphit, népi vallásosság. Fősz.: Dömötör Tekla Szerk.: Hoppál Mihály. Akadémiai Kiadó. Bp. 1990. 519–521.

Pócs Éva: Élők és holtak, látók és boszorkányok. Akadémiai Kiadó. Bp. 1997. 36–59.

Pócs Éva: Tündérek, démonok, boszorkányok. Akadémiai Kiadó. Bp. 1989. 12–16.

⁸ Magyar Néprajz VII. – Népszokás, néphit, népi vallásosság. Fősz.: Dömötör Tekla Szerk.: Hoppál Mihály. Akadémiai Kiadó. Bp. 1990. 619–620.

szimbólum, a varjú a magány jelképe, ördögi madár⁹. Rébék tehát meghalt, bűnös lelke tovaszállt. Mi lehet akkor az, ami a fák legmagasabbikáról szemléli a világot, potenciális veszélyt jelentve mindenkire? Maga a bűn, maga a kísértés. Akinek azt mondja: „kár”, vagyis akit megtalál, akinek belép az életébe, az elveszett. Látni fogjuk, hogy a bűn egyre erősebben szívó örvényként hogyan ránt magával mindenkit, aki csak egyszer is enged befolyásának. A versszak végén visszatérő „Hess, madár!” a tragédia elkerülésének egyetlen lehetséges módját tárja elénk: minden körülmények között nemet kell mondanunk a kísértésre, elhessegetni a „bűn madarát”, ha nem tesszük, a következmények beláthatatlanok lehetnek.

*Ő volt az, ki addig főzte
Pörge Dani bocskorát,
Míg elvette a Sinkóék
Cifra lányát, a Terát.
De most bezzeg bánja már,
Váltig hajtja: kár volt, kár!
Hess, madár!*

A mű első felének szó szerinti értelme és lélektani értelmezése szinte teljesen egybeesik, bár a költő többször is a népi hiedelemvilágra utaló jelzéseket helyez el, vagy olyan szimbólumokat, melyek a népköltészetben meghatározott jelentéssel bírnak.

Vörös Rébék kerítőnő, ez az egyesek által szinte hivatásszerűen űzött tevékenység a falusi közösségen belül szükséges, megtűrt, de ellentmondásos megítélésű volt, ezt bizonyítja néhány tájnyelvi elnevezése is: gyalogsátán, pokolpemét, cődörasszony. A kerítőnőnek jó emberismerőnek kellett lennie, gyakran nem csak információt gyűjtött, ajánlatot tett, de tevékenyen közbenjárt, befolyásolt, rábeszél¹⁰. A balladában ő az, aki anyagi haszon ellenében összeboronálja a fiatal párt. A bocskorfőzés, mint szerelmi kötést előidéző mágia¹¹ (akinek a bocskorát főzik, az fog kötődni), nem feltétlenül szó szerint értendő – gyakran teljesen hétköznapi folyamatokat fejeztek ki az ilyen utalások tréfás, gúnyos formában –, inkább azt jelenti, addig járt Dani nyakára, míg telebeszélte a fejét, elfogadtatva vele a kiszemelt lányt. Ezt támasztja alá, hogy később, az asszony elcsábításakor is rábeszélőképességét veti latba, nem pedig sötét praktikákat. A házasság azonban nem szívből köttetett, a menyasszony „cifra” jelzője pedig arra utal, hogy hiú, kikapós nőről van szó, így a kapcsolat feszültséggel terhes, a személyiségek valós egyezések hiányában nem harmonizálnak.

*Pörge Dani most őbenne
Ha elbotlik se köszön,
S ha ott kapja, kibuktatja
Orrával a küszöbön.
Pedig titkon oda jár,*

⁹ Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György: Jelképtár. Helikon. Bp. 1990. 96., 147–149.

¹⁰ Magyar Néprajz VII. – Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszt.: Dömötör Tekla Szerk.: Hoppál Mihály. Akadémiai Kiadó. Bp. 1990. 44.

¹¹ Magyar Néprajz VII. – Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszt.: Dömötör Tekla Szerk.: Hoppál Mihály. Akadémiai Kiadó. Bp. 1990. 681–682.

*Szép asszonymak mondja: kár!
Hess, madár!*

Dani ezek után részben a manipuláló kerítónőt hibáztatja. Ekkor lép színre újra Rébék, aki számított az események illetően alakulására, újabb haszon reményében most az asszonyt veszi célba. A költő ismét játszik a népi szimbólumokkal: a küszöbnek, az emberi otthon határának védő, óvó funkciót tulajdonítottak, amely kívül tartja az ártó befolyást. Rébék azonban nem sikerül távol tartani, és ez a fiatalasszony erkölcsi gyengeségének köszönhető. A csábító a kísértést jelölő „kár” szót egyértelműen ki is mondja. Tera figyelmét a negyedik szereplőre, a kasznárra¹² irányítja, akivel házasságtörésre csábítja őt. Persze Rébék kezében mindkét ember ismét csak eszköz. A szépasszony kifejezés széles körben elterjedt a népi mitológiában – negatív, démonikus, rontó erejű és hatású, tündéri szépségű boszorkányos lényeket jelöl¹³. Nem mitológiai, köznyelvi-pejoratív használata is létezik a szépasszonyságnak: manipulatív, feslett, erősen nemisége által mozgatott nőkre alkalmazták. Esetünkben is erről a megközelítésről beszélhetünk.

*Cifra asszony színes szóra
Tetteti, hogy mit se hajt:
„Kend meg köztünk ne csináljon
Háborodást, házi bajt,
Nem vagyok én csapodár.”
Rebi néni mondja: kár!
Hess, madár!*

Fontos, hogy Tera közel engedi magához a kísértőt, hajlik a behízelgő beszédre. Az asszony cifra voltának újbóli hangsúlyozása akkor is jelezné a Tera szavai és erkölce közötti különbséget, ha a költő nem mondaná ki egyértelműen, hogy tetteti ártatlanságát, megingathatatlanságát.

*Másson is jön, hoz fehér pénzt,
Piros kendőt s egyebet:
„Nesze, lányom! e mézes bor
Erősítse a szived:
Szépnek úgy nem tenni kár!”
– „Hadd jöjjön hát a kasznár.”
Hess, madár!*

A kísértő fokozatosan őrli fel Tera ellenállását, annak fő gyengéjét, hiúságát kihasználva. Az ajándékok szimbolikus jelentésűek. A fehér pénz normális esetben ezüstpénzt jelent, ám ebben az összefüggésben nem tekinthetünk el az ezüst bibliai értelmétől: az ámulás – itt házasságtörés – ellenszolgáltatásától. A másik két ajándék erotikus töltettel bíró tárgy. A piros kendő a népköltészetben gyakran előforduló szexuális szimbólum, sokszor a szüzesség elvesztését jelképezi, itt ezt a jelentést kibővítve, az ártatlanság elvesztésére utalhat. „Fehér

¹² uradalmi gazdatiszt, a magtárért felelős személy

¹³ Magyar Néprajz VII. – Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk.: Dömötör Tekla Szerk.: Hoppál Mihály. Akadémiai Kiadó. Bp. 1990. 557–559.

végű kendőbe, mennyünk ki az erdőbe, veres végű kendőbe mennyünk mennyeközbe” – szól a moldvai csángó népdal Klézséről. A mézes bor pedig édes mámorával fedi el a bűnt.

*Háborúság, házi patvar
Attól kezdve van elég;
De nem hallik a szomszédba:
Pörge Dani túri még.
A bölcső is ott van már:
Künn egy varju mondja: kár!
Hess, madár!*

Rébék szándéka ezúttal is célba ér, a házasságtörés megtörténik, sőt, az asszony várandós lesz. A feszültség közte és férje közt napról napra nő, mindkettejük számára egyértelmű a helyzet, és az is, hogy ezt saját érdekükben el kell titkolniuk. Az adott társadalmi rend megnehezítette a házastársak különválását¹⁴, ha mégis megtörtént, az mindkét félre nézve súlyos következményekkel, megbélyegzéssel, kiközösítéssel járt. A viszony azonban nem maradhat sokáig titokban, a botrány akkor válik elkerülhetetlenné, mikor megszületik a házasságtörő viszonyból származó gyermek, így a bűn takargatása sem családon belül, sem a közösségben nem lehetséges többé.

*„Asszony, ördög! vidd apádnak
Haza ezt a gyermeket –
Ne! a varjut (hol a puskám?)
Útra meglövöm neked.”
Varju azt se mondja: kár!
El sem is rebbenti már:
„Hess, madár!”*

Dani számára a megalázó helyzet kibírhatatlanná fokozódik, a házasság területén és a mindennapokban elviselhetetlenül szűk tér jut a harmóniának. Ilyen körülmények között érthető módon cselekvésre kényszerül. Hazaküldi a hűtlen asszonyt és törvénytelen gyermeket. Megkísérel kilépni helyzetéből, az elképzelhető legdrasztikusabb módon: megöli Rébékét, az ő személyében minden rossz forrását. Dani felindultsága hevében cselekszik, emiatt Rébéknek már nincs módja manipulatív befolyását érvényesíteni. A vers során a „Hess, madár!” formula legtöbbször a narrátor megnyilvánulása, itt azonban idézőjelesen szerepel és Danihoz tartozik. Saját, bűnnel szembeni ellenállása az, ami itt megtörik, ő az, aki „el sem is rebbenti már: Hess, madár!”, nem áll ellen a kísértésnek, indulatainak, gyilkossá válik. Rébék halála fordulópontot jelent a történetben, innen nem lehet visszakozni, az érintettek kényszerpályán mozognak, egyenesen a tragikus végkifejlet felé. Döntéseik kijelölték végzetüket.

*Híre terjed a helységben:
„Tudjátok, mi az eset?”*

¹⁴ Kolombán Zsuzsánna: A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században. In: Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet: Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből. Szerk.: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra. Bp.: ELTE Eötvös kiadó. 2009. 447–451.

*Pörge Dani egy varjút lőtt
S Rebi néni leesett!”
Rebi lelke nem vón’ kár:
De, mint varju, visszajár.
Hess, madár!*

A falusi közösségben gyorsan terjed a haláleset híre, a falubeliek bizonyosság híján, egyfajta jelképes nyelven adják tovább a történeteket, így összekapcsolva az eseményeket, lehetséges táptalajt biztosítva a későbbi mítoszteremtésnek. Ennek a felfogásnak elhárító, távolságtartó szerepe is van. Ugyanakkor sem Dani, sem a többiek számára nem feltétlenül létezik éles határ a valós események, és az azt feldolgozó képzelet, a metafora és a hiedelem között. Arany kimondja, hogy az elkövetővel a közösség nem tud és nem is hajlandó együtt élni. Akár meg is értheti tettének mozzgatórugóit, az emberölés mégis olyan tabu, amelynek áthágóját nem tűrheti meg magában, ez felbomlasztaná a kialakult rendet, ezért van, hogy amíg Dani köztük él, Rébék lelke visszajár, mint a tett emléke, a gyilkoson nyomot hagyó bélyeg.

*Gyilkost a törvény nyomozza;
Szegény Dani mit tegyen?
Útnak indul, bujdosásnak,
Keskeny pallón átmegyen.
Szembe jött rá a kasznár.
Varju elkiáltja: kár!
Hess, madár!*

Dani tette a törvény által sem maradhat büntetlenül, menekülnie kell. Odahagyva eddigi életét, rálép a két világot, itt az eddigi, immár végérvényesen elvesztett életét és a bujdosó betyárlétet elvlasztó pallóra. Mivel ez nem fizikális palló, a kasznárral való találkozás is több szinten értelmezendő. Történik találkozás közönséges értelemben (aminek szinte kikerülhetetlen következménye az újabb gyilkosság), valamint történhet egy esemény a pszichikai síkon is. Az immár gyilkos, a bűn örvényének szívó hatása alá került Dani konfrontálódik a kasznárral, hogy megtorolja az őt ért sérelmet. A varjú itt már nem Rébék, hiszen ő halott, hanem a Daniban forrongó gyilkos indulat, ennek engedve indul el Dani azon a lelki pallón is, amely a törvény, a lelkiismeret világát választja el a tudatosan elkövetett bűnétől.

*Keskeny a palló kettőnek:
Nem térhet ki a Dani;
Egy billentés: lent a vízben
Nagyot csobban valami.
Sok eső volt: mély az ár.
Varju látja, mondja: kár!
Hess, madár!*

Dani másodjára is öl. Ez már az események irányíthatatlan sodrában történik, mégis kiemelt jelentőséggel bír, hiszen – ha egy kissé más színezettel is – újból megjelenik a palló. A lelkiismeret pallója keskeny, elég egy rossz lépés és leszédül róla az ember. A kasznár halála történelmi síkon egyszerűen magyarázható, ám mivel a pallón történik, most sem kerülhetjük el a mélyebb ható vizsgálódást. A fizikális esemény metaforája („Keskeny a palló

kettőnek”) és a hierarchikusan efölött álló történése („Sok eső volt: mély az ár.”) egyszerre jelenti azt, hogy a kasznár végzi be a pallón, és azt is, hogy Dani „esik a vízbe”, ami magával ragadja, mint végzet. A kasznár hal meg, de ami elbukik, leesik, amit a bűn sodrása elnyel, az Dani lelke. Tehát pszichikai és fizikális esemény vetül egymásra. Dani a lelkében élő varjú parancsszavának már nem képes ellenállni.

*Bujdosónak kín az élte,
Reszket, ha levél zörög:
Felvont sárkányt¹⁵ vesz kezébe,
Hajtja éh: „megállj, görög¹⁶!”
Varju mind’ kíséri: „kár!...
Fennakadsz te, szép betyár!”
„Hess, madár!”*

Megállíthatatlanul zuhan, rablógyilkos lesz, betyár. Hátrahagyott, többé vissza nem szerethető életének legelemibb jelzőjét, a nevét is elveszíti, a szöveg nem említi többet Pörge Daniként. A bujdosók kenyere keserves kenyér, a halál állandó közelségében, bűnben elmorivulva tengődő létezés. „*Nem jobb-e meghalni egyszerre, mint úgy élni, mint én? Átkozni a napot, ha fölkel, mert világot terjeszt a földön, s üldözőimet nyomomra vezetheti; remegni minden madártól, mely az ágot csörögteti; ellenséget látni minden fatőben, ha estve az erdőn átme- gyek; futni az emberektől, kiket szerettem, s az erdő vadjai közt tölteni napjaimat, hogy minde- zen kínok után éjjel akasztófáról s hóhérokról álmodjam – ez életem, (...) nincs rajta mit félte- nem.*” (Eötvös József: *A falu jegyzője*, Bp.: Állami Szépirodalmi Könyvkiadó. 1950. 65. old.)

A hang, mely Dani elkerülhetetlen végzetét jósolja, a saját fejében csendül, lelkiismeret- nének vádló hangja. Ő maga adja meg a feleletet is rá, tudván tudva, hogy a következmények elkerülhetetlenek. Magányos, elveszett... Nincs ereje küzdeni, nem túlzás azt állítani, hogy várja halálát.

*„Most ebédre, hollók, varjak
Seregestül, aki van!
De szemét ne bántsá senki:
Azzal elbánok magam.”
Fekete volt, mint bogár:
Asszony ott sír: „mégis kár!
Hess, madár!” -*

Nem kell sokáig várnia. Elfogják, elítélik és felakasztják. A bűn magában hordozza a lélek- tani büntetést is, a személyiség széthullását. A hollók, a varjak Dani összes elkövetett bűné- nek megszemélyesítéseként most, a számadás óráján visszaszállnak rá, széttépik a lelkét. Elbukott, bűnhődnie kell. A szem a lélek tükre, ezt vájják a madarak. A fekete, bogár szem fényeset, tiszta lelket jelent, amilyen Danié is volt egykor. A bitó alatt ott áll Tera is. Felismer- te az események tükrében a megrontó szerepét, saját óvatlanságát, gyengeségét, de már későn. Az ő „Hess, madár!”-ja egyszerre szól a férje testén lakmározó madaraknak, és az életüket tönkretévő kísértésnek.

¹⁵ kibiztosított pisztoly

¹⁶ kereskedő

Vörös Rébék általment a
 Keskeny pallón: most repül;
 Egy varjúból a másikba
 Száll a lelke, vég ne'kül;
 S kinek ő azt mondja: kár!
 Nagy baj éri és nagy kár.
 Hess, madár!

Mi hát a bűn? Ki hát a bűnös? Bűnös, aki hatalmával tudatosan, önző módon, mások kárára visszaél, s ezzel a nála nagyobb egységet, saját emberi közegét is veszélybe sodorja, árt neki. Ebből a szempontból tisztán bűnösnek csak Rébéket tekinthetjük. A bűn azonban nem marad közösségi hatás nélkül, ha az örvény forogni kezd, magával rántja az óvatlanokat. A többiek egyszerre áldozatok és bűnösök, pályájukról nincs erejük kitörni, egymást húzzák a mélybe, másokat elveszejtve önmaguk bukását is előidézik.

Arany nem moralizál. Morális kérdésekről ír, egyesíti magában az erkölcsi tanító és a nemzeti költő szerepkörét, mégsem ítélezik.

Az utolsó versszakban ismét találkozunk a mű összefoglalásával, talán most már könnyebben megértjük az üzenetet, Vörös Rébék meghalt, de a kísértés örök, mindig talál közvetítőt, akin keresztül megnyilvánulhat, így elérhet mindenkihez. Aki nem mond ellent a kísértésnek, elveszett.

A ballada által megfogalmazott tanítás örök érvényű. Nem boszorkányok fenyegetnek minket, nem fekete mágia, hanem az emberi lélek sötét oldala. A varjú ma is repül.

*

Gondolatait a láthatatlan világról a ballada szerzője így fogalmazta meg: „*Vén asszony nem vagyok, nem is adok az álomra semmit; de mostanság oly élénken álmodtam rólatok, hogy szinte babonás sejtetem kezd háborgatni. Meglehet, hogy ez csupán beteges agyam éji káprázata, 'aegri somnia'*¹⁷, semmi egyéb: de meglehet az is, hogy e megmarkolható, fontolható, rőfőlhető világon kívül más is létezik körülöttünk, melynek kárpítja olykor-olykor lebben föl csak, sokkal rövidebb időre és titokszerűbben, hogysen a tudomány a sejtett valót kétely nélküli igazsággá tudná kristályosítani, hogy magazinjába rakhassa, mint valami kőst, stb.” (Arany János összes művei, Akadémiai Kiadó. Bp. XI. 434.)

Nem lenne szerencsés „világnézeti” vitába bocsátkozni, habár meg kell jegyezni, csalhatatlan felvilágosult tudásunk alaposan és egyre inkább cserben hagy minket a létezés alapvető kérdéseit illetően. Az egyik lényeges oka nagy értetlenségünknek, hogy mindent, ami megkérdőjelezheti materialista világképünket, érzelmi területre száműzünk vagy elutasítunk, a racionalitás eleddig meg nem értett részeként, illetve zsigeri félelemként könyvelünk el. Szóba se jöhet a kérdés: „világnak világában” miféle *igazság* alapján feszülünk *tér és idő* keresztjére?

¹⁷ lázálom

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- A magyar folklór.** Szerk.: Voigt Vilmos. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Arany János** Összes Művei. I. kötet. Kisebb költemények. S. a. r. Voinovich Géza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951.
- Béres András:** Arany János „Vörös Rébék”-je és nagyszalontai Veres Rebeka boszorkánysága In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1971/6.
- Dömötör Tekla:** A magyar nép hiedelemvilága. Corvina, Budapest, 1982.
- Eliade, Mircea:** A szent és a profán: a vallási lényegről. Budapest, Európa Kiadó, 1987.
- Eötvös József:** A falu jegyzője Budapest, Állami Szépirodalmi Könyvkiadó, 1950.
- Greguss Ágost:** A balladáról, és egyéb tanulmányok. Budapest, Franklin, 1866.
- Guénon, René:** A mennyiség uralma és az idők jelei. Debrecen, Kvintesszencia Kiadó, 2006.
- Hász-Fehér Katalin:** A szemlélődő elbeszélői szerepkör Arany balladáiban. In: Tiszatáj. 1996. 10. sz. Diákmelléklet.
- Hiedelemrendszer és társadalmi tudat.** Szerk.: Frank Tibor és Hoppál Mihály Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1980.
- **Dömötör Tekla:** *Hiedelem, monda és rítus a mai magyar faluban.*
- **Hajnal Albert – Hoppál Mihály:** *A hiedelem természetéről.*
- Imre László:** Arany János balladái. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988.
- Jahoda, Gustav:** A babona lélektana. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1975.
- Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György:** Jelképtár. Budapest, Helikon, 1990.
- Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet:** Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből. Szerk.: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra. Budapest, ELTE Eötvös kiadó. 2009.
- **Balázs Kovács Sándor:** *A paráznság és büntetése a sárközi református egyházakban*
- **Kolumbán Zsuzsanna:** *A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században*
- **Lanczendorfer Zsuzsanna:** *Jogtörténeti források és adatok jelentősége egy népballada – kutatás kapcsán*
- Kríza Ildikó:** A balladai tragédia születése és társadalmi háttere. In: Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára Bp.: A Györffy István Néprajzi Egyesület kiadványa, A Néprajzi Látóhatár kiskönyvtára 8. 2002.
- Kríza Ildikó:** Balladakutatás – Balladaköltészet: Ballada a román népköltészetben. Ethnographia. LXXX. évf. (1969) 1. sz. 73–90. 1969.
- Kríza Ildikó:** A székely népballadák és a magyar népballada költészet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- Lanczendorfer Zsuzsanna – Gülch Csaba:** A vérző liliom: Dely Mária balladája a néphagyomány és a költészet tükrében. Győr, Palatia, 2003.
- Magyar Néprajz VII.** – Népszokás, néphit, népi vallásosság. Fősz.: Dömötör Tekla Szerk.: Hoppál Mihály. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Pócs Éva:** Élők és holtak, látók és boszorkányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- Pócs Éva:** Tündérek, démonok, boszorkányok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- Szegedy-Maszák Mihály:** Szerepjátás és költészet: összhang vagy ellentmondás? In: Irodalomtörténet 1992/4.
- Szendrey Zsigmond:** Szalontai babonák Arany műveiben. In: Ethnographia, 1917.
- Tarbay Ede:** Balladák, térben és időben. In: Iskolakultúra. 2008./1–2.